

Ruttkay, Alexander

Poznámky k etnickým a kulturním vzt'ahom na území Slovenska pred 13. storočím

Archaeologia historica. 2003, vol. 28, iss. [1], pp. 223-234

ISBN 80-7275-043-7

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140514>

Access Date: 27. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Poznámky k etnickým a kultúrnym vzťahom na území Slovenska pred 13. storočím

ALEXANDER T. RUTTKAY

Cieľom príspevku je načrtnúť etnické aspekty vo vývoji osídlenia v 9.–12. storočí a upozorniť na ich možný odraz v materiálnej kultúre.

1. Vývoj slovanského osídlenia na území Slovenska možno od včasnosinglavského obdobia sledovať v rámci niekoľkých sídliskovo-územných celkov (Šalkovský 1988). Demografický nárast najmä v 9. stor. je celkom zreteľný. Rozloženie osídlenia bolo determinované novými formami hospodárskej a mocenskej organizácie. Na základe rozborov štruktúry osídlenia a poznatkov o približnej veľkosti sídlisk možno predpokladať, že v poslednej štvrtine 9. stor. žilo na území Slovenska okolo 120–130 000 obyvateľov. Aj keď to bolo predovšetkým slovanské obyvateľstvo, v jeho základnej genetickej štruktúre je potrebné najmä v severnejších častiach územia rátať s pozostatkami starších populácií – s tzv. etnickým substrátom prežívajúcim aspoň od doby rímskej.

Iný cudzorodý etnický podiel na území Slovenska mohol mať politický, alebo vojenský význam, ale z hľadiska demografickej štatistiky je málo významný. Dokonca ani predstavy o väčšej prítomnosti avarského – pôvodne najskôr turkotatarského – etnika na území Slovenska nemožno oprieť o hodnoverné údaje. Spochybňujú ho archeologické pramene, ale najmä antropologické analýzy (Jakab 1989; Éry 1994). Nositeľmi rázovitej „neskoroavarskej“ kultúry v niektorých častiach územia kontrolovaného kaganátom (najmä Zadunajsko, južné časti Slovenska, ale asi aj severné hornaté časti dnešného Maďarska) boli v podstate zväčša slovanské populácie. Podobne ako to bolo v prípade Protobulharov v Bulharsku, prebiehala asi na území kaganátu najmä od 8. stor. pozvoľná slavizácia vlastného avarského etnika.

Vychádzajúc z poznatkov o nadetnickom charaktere včasnosinglavských vojenských družín možno v 9. stor. vo veľkomoravskom prostredí predpokladať tiež prítomnosť franských bojovníkov. Tento predpoklad má zreteľnú oporu aj v písomných správach, predovšetkým v zmienkách o franských – spoločensky neraz pomerne vysoko postavených – azylantoch. V druhej polovici vlády Svätopluka I., najmä v období výbojov od roku 880 však nie je vylúčené prípadne už ani pôsobenie staromaďarských jazdcov v zostave vojenských družín.

2. Podstatná časť územia Slovenska patrila k základnému jadrú veľkomoravského štátu. V priebehu 9. stor. sa však zachovala zreteľná disparita medzi pôvodnými kniežatstvami – moravským a nitrianskym. Odzrkadľuje to celkový politický vývoj Veľkej Moravy a najmä mocenské zápasy v rámci dynastie Mojmiróvcov. Napriek predpokladanému smerovaniu k etnickému zjednocovaniu v 9. stor. (Dekan 1972), možno reálnu odlišnosť vyjadriť pomocným podvojným označením pre slovanských obyvateľov juhovýchodnej Moravy a západnej polovice Slovenska vo včasnosinglavskom stredoveku: Moravia a Sloveni. Z hľadiska územia nitrianskeho kniežatstva treba pripomenúť, že ono je takisto výsledkom spojenia viacerých starších kniežatstiev. Napr. na základe najnovších terénnych zistení takouto významnou „predveľkomoravskou“ oblasťou bolo severozápadné Slovensko. Hrob veľmoža z Blatnice na Turci chronologicky vytvára rámec, do ktorého patrí viacero len nedávno zdokumentovaných opevnených centier s bohatými nálezmi spreď polovice 9. stor.

Z hľadiska etnických názvov je potrebné zobrať do úvahy aj ďalšie skutočnosti:

a) V ostatných rokoch J. Steinhübel (1999) rozvinul zaujímavú myšlienku opierajúcu

sa aj o uhorské pramene z 11. stor. Podľa toho by známe označenie Mezani nebolo – ako sa to v odbornej spisbe niekedy uvádza – všeobecným synonymom pre Veľkomoravanov, ale názvom pre obyvateľov západných častí bývalej Veľkej Moravy, teda územia bývalého nitrianskeho kniežatstva, resp. existujúceho včasnouhorského nitrianskeho vojvodstva. V toponymickom materiále toto etnické označenie by mohlo rezonovať napr. v názve zaniknutej osady Mesan spomínanej roku 1113 v druhej zoborskej listine (Šmilauer 1932, s. 18).

b) Maďarské etnické označenie Toth (pravdepodobne derivát praindoeurópskeho slova s významom „ľudia“ – pozri Tóth 1994, s. 681–682) bolo všeobecným zhrnúcim pomenovaním pre Slovanov v Uhorsku. Avšak názov „krajina Tothov“ v stredoveku sa vzťahuje priamo k územiu Slavónie (pozri Rokay–Takács 1994, s. 650–652). Na území Slovenska sa takéto pomenovanie v zmysle „slovenský“ vyskytuje v toponymách od 13. stor. (napr. 1268 villa Touthsuk – Žilkovce; Šmilauer 1932, s. 22; latinská forma k roku 1258 Swk Sclavorum: CDES 1987, s. 428). V stredovekých prameňoch sa odzrkadľuje aj terminológia nemeckých kolonistov pre slovenské etnické spoločenstvo. Je to všeobecné a starobylé pomenovanie Slovanov – Vendi (Vinidi).

3. Obdobie 10. a 11. stor. označované v archeologickej periodizácii na Slovensku viacmenej pomocným názvom povel komoravské, má z historického pohľadu dva vývojové – vzájomne sa prelínajúce – aspekty. Prvým je mocenské a kultúrne vákuum po rozpade Veľkej Moravy, resp. s tým súvisiace zmeny v štruktúre a v etnickej skladbe osídlenia. Druhým je spájanie rôznorodého kultúrneho, hospodárskeho a spoločenského základu a nových impulzov sprevádzajúcich vznik a upevňovanie stredovekého Uhorska.

V historickom bádani sa dlho tradovali predstavy o malom počte slovenského obyvateľstva na území Slovenska pred 12.–13. stor. s viacerými argumentačnými piliermi. Jedným z nich bol názor o okrajovom postavení územia Slovenska v rámci veľkomoravského štátu. Druhým je predpoklad sústredenia osídlenia len v nížinných oblastiach. Tretím je názor o katastrofálnom priebehu útoku starých Maďarov, o hromadnom pobíjaní slovenského obyvateľstva a o neprestajnej slovansko-maďarskej konfrontácii v 10. stor.

Na tendenčnosť a odborné omyly takýchto prístupov poukázal s vecnou a vedecky podloženou argumentáciou D. Rapant (1934), na ktorú nadviazali ďalší slovenskí historici (najmä B. Varsík 1965, R. Marsina 1961 a 1984, P. Ratkoš 1965 a 1987, M. Kučera 1974 a V. Sedlák 1997), k nim sa veľmi úspešne pripojili bádatelia mladšej generácie (J. Lukačka 1983, J. Steinhübel 1999). Veľkým a z hľadiska archeológie zatiaľ nevyužitým heuristickým potenciálom disponujú početné práce jazykovedcov (J. Stanislav, I. Kniezsa, E. Pauliny, R. Krajčovič a ďalší), ktoré sú mimo tematického záberu aj tohto príspevku.

4. Rozvoj archeologického bádania, a najmä spracovanie súpisových katalógov osídlenia Slovenska v včasnom stredoveku, umožnili zmapovať súpisne jednotlivých regiónov (Pramene k dejinám osídlenia Slovenska I – 1, 2/1989, II/1992, III/2003).

Poznatky o skladbe osídlenia z 9. stor. sa porovnali s obrazom osídlenia v 10. až polovici 13. stor. (Šalkovský 1988; Ruttkay, A. 1985; Čaplovič, D. 1998; novšie pre Podunajskú nížinu pozri Ruttkay, M. 1998). Využili sa vzájomne sa dopĺňajúc hmotné a písomné pramene. Výsledkom je zoznam vyše 2 300 sídliskových jednotiek.

Dnešné poznatky o štruktúre osídlenia svedčia o tom, že asimilačný proces, v ktorom zanikli v etnickom amalgáme stredovekého uhorského štátu viaceré slovanské spoločenstvá (napr. v Zadunajsku – Panónii, v oblasti horstiev Piliš, Čerhát, Matra, Bukové hory) nezasiahol v plnom rozsahu pôvodné obyvateľstvo na území Slovenska. Zabránila tomu predovšetkým celistvosť osídlenia, jeho viacstoročná predchádzajúca súvislosť a spoločenské usporiadanie v 9. stor. s niektorými prvkami včasného feudalizmu. Hospodársko-organizačná základňa naddunajských Slovanov mohla byť v počiatkoch uhorského štátu dokonca jednou z opôr panovníka pri podrobení odbojných skupín staromaďarskej aristokracie reprezentujúcej „pohanskú“ opozíciu.

Vcelku je na území Slovenska v značnej miere nadväznosť na skladbu sídlisk z 9. stor., podmienených nadmorskou výškou regiónov, kvalitou pôdy a pod. Celkove 74–75 % síd-

lisk bolo vo výške do 300 m n. m. a 21–22 % v rozmedzí 301–700 m. Vo výške nad 700 m n. m. bolo situovaných len asi 3 % sídlisk, pričom je tu súvislosť s vyhľadávaním a ťažbou surovín (železná a iné rudy, farebné kovy, kameň a pod.).

Z hornatých regiónov bolo pred 13. stor. husté najmä osídlenie Turčianskej kotliny a Spiša s údolím Popradu. Podľa intenzity osídlenia nasleduje Liptov, Zvolenská a Žilinská kotlina, stredná Orava a severný Šariš. Na severnej Orave, veľkej časti Kysúc a prekvapujúco aj na pomerne veľkej časti oblasti východných Karpát (tu dokonca i na územiach pod 300 m n. m.) nateraz takmer chýbajú stopy stredovekého osídlenia pred 13. stor. S tým je v súlade aj absencia písomných správ o osadách pred 14. stor.

Osídlenie v údolí riek patriacich do povodia Dunaja je prepojené so sídliskovou sieťou južných nížinných regiónov. Tieto sú však tiež osídlené s rôznou intenzitou. Sídliská na Podunajskej nížine s príslušnými širokými kotlinami a riečnymi nivami (Váh, Nitra, Hron a pod.) boli rozložené vo všeobecnosti hustejšie ako tomu bolo na východnom Slovensku.

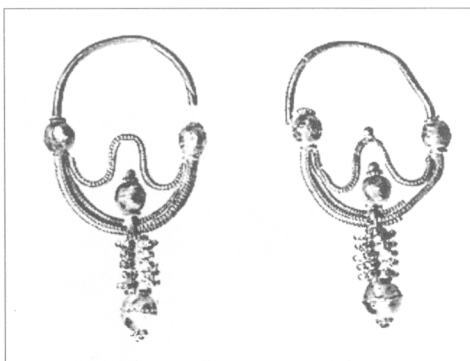
Od polovice 10. stor. vznikali v Európe stabilné stredoveké štátne útvary a tiež trvalé názvy pre tzv. „štátotvorné národy“ (Francúzi, Nemci, Česi, Poliaci, Maďari atď.). Išlo o spájanie síce príbuzných, no predsa odlišných spoločenstiev pod jednou politickou a hospodárskou mocou, inokedy o začlenenie úplne odlišných etníc v jednom štátnom útvere. Sprievodným javom vzniku štátov bola však obvykle postupná jazyková a kultúrna asimilácia menších, alebo podrobených etníc. V strednej Európe takto vznikol nemecký, český, poľský a uhorský štát. V tomto období sa prejavil etnicko-stmeňujúci, no súčasne aj „internacionálny“ charakter feudálnych štátov.

V naznačených súvislostiach teda aj vznik uhorského a českého štátu prehĺbil prvky moravsko-slovenskej podvojnosti z 9. stor. a vytvoril od 10. stor. podmienky pre kryštalizáciu osobitného aj keď veľmi blízkeho stredovekého slovenského a moravského kultúrno-etnického spoločenstva.

5. V 10. a 11. stor. sa v južných častiach Slovenska usadilo v niekoľkých vlnách maďarské obyvateľstvo. Slovensko-maďarské vzťahy patria medzi kľúčové výskumné problémy v počiatkoch slovenských národných dejín. Všetky politické a kultúrne hľadiská týchto vzťahov boli podmienené práve najmä štruktúrou osídlenia a jeho etnickou skladbou.

Po rozpade veľkomoravského štátu nastala na území Slovenska rozdielnosť politicko-organizačného a kultúrneho vývoja rámcovo v dvoch územných celkoch. V južnej časti zanikla veľkomoravská organizačná štruktúra. Jej relikty (menšie územné celky) sa dostali pred polovicou 10. stor. pod priamu staromaďarskú vojenskosprievodnú kontrolu. Niektoré z bývalých veľkomoravských centier pretrvali po istom útlme naďalej ako organizačné uzly. Časť slovenskej aristokracie pritom nadobudla pozície i v nových pomeroch. Ekonomický potenciál a organizácia výroby z 9. stor. našli svoje pragmatické využitie v systéme služobných osád. Prvky veľkomoravskej architektúry možno podchytiť ojedinelo len v rustikálnych predrománskych a románskych stavbách.

V 10. stor. predstavujú na území Slovenska nový a celkom špecifický jav staromaďarské hroby, naznačujúce časovú postupnosť a územný rozsah prieniku nových obyvateľov do južných nížinných oblastí. Najstaršia vrstva staromaďarských hrobov patriaca na prelom 9. a 10. stor., zistila sa zatiaľ len na východnom Slovensku. Hroby z oblasti Medzibodrožia svedčia o tunajšej pomerne krátkodobej prítomnosti predstaviteľov staromaďarských bojových oddielov. Patria prvej vlne starých Maďarov, ktorých iná časť – ako tomu nasved-

Obr. 1. Ducové, okr. Piešťany. Strieborné náušnice s obdobia vznievania veľkomoravskej kultúry, okolo pol. 10. stor.

Obr. 2. Zemplín, okr. Trebišov. Strieborná, pozlátená šálka s abstraktnou ornamentálnou výzdobou zo staromaďarského náčelnického hrobu. Honosný príklad tzv. levedského štýlu v umeleckom remesle. Okolo r. 900.

čujú nálezy z južného Poľska – asi mohla ešte niekoľko rokov ostať v nadkarpatskej oblasti. Možno predpokladať, že práve táto druhá časť, ktorá prešla cez Karpaty o niečo neskôr, postupovala potom do západnejších častí Podunajskej oblasti. S tým by bolo možné spojiť historické súvislosti s povestnou bitkou pri Bratislave v roku 907. Aj túto správu však – najmä pokiaľ ide o presnejšie miesto boja – obklopujú z hľadiska spoľahlivosti prameňov isté pochybnosti (Vyvíjalová 1985).

Na juhozápade územia Slovenska patria najstaršie staromaďarské hrobové celky až do obdobia po rokoch 920–925 (katalóg Točík 1968). Sú to ojedinelé hroby alebo menšie skupinky hrobov. Svedčia opäť o tunajšej stálej prítomnosti jazdeckých ozbrojených družín. Asi medzi rokmi 930–940 možno rátať so začiatkom presunu ďalších – už väčších – skupín maďarského obyvateľstva. Ani táto vlna však na severe neprekročila približne dnešnú líniu Bratislava–Hlohovec–Nitra–Levice–Lučenec–Rimavská Sobotka. Na východnom Slovensku táto časová vrstva staromaďarskej prítomnosti nie je doložená.

Územie, na ktorom sa nachádzajú staromaďarské hroby ako doklad prítomnosti jazdeckých družín a potom aj jednoduchších vrstiev nového obyvateľstva, predstavuje približne 7 500 km², t. j. sedminu rozlohy Slovenska. Znamená to súčasne štvrtinu z nižšie položených území vhodných nielen pre poľnohospodárstvo, ale aj pre sezónne pastierstvo (spásanie záplavami podmáčaných trávnych území).

Maďarské pohrebiská spreď polovice 10. stor. chýbajú v značných častiach najúrodnejších regiónov Slovenska s intenzívnym slovenským osídlením (Trnavská tabuľa, Považie severne od Hlohovca, Ponitrie severne od Nitry, Východoslovenská nížina). Stopy maďarskej prítomnosti sa nevyskytujú ani vo vyšších úsekoch povodia riek a v horských kotlinách, ktoré boli Slovanmi sústavnejšie osídľované už od 8.–9. stor. Zdá sa, že noví obyvatelia napriek svojim vojenským možnostiam nezaberali husto osídlené poľnohospodárske územia. Podobné pozorovania sú známe aj zo Zadunajska, z oblasti centra pribinovsko-koceľovskej domény, kde až do polovice 10. stor. nie sú zreteľnejšie zásahy do staršej slovanskej sídliskovej štruktúry (napr. Müller 1994).

Bližšie kultúrne kontakty medzi slovenským a maďarským obyvateľstvom sa vyvinuli v druhej polovici 10. stor. v južných častiach Slovenska. Svedčia o tom pohrebiská tzv.

belobrdského typu, ktoré sa vyskytujú na územiach s etnicky premiešaným obyvateľstvom (Váňa 1954). Etnicky určujúce znaky sa postupne oslabovali a v druhej polovici 11. stor. z hľadiska poznávacích možností archeológie úplne zanikli. Na východnom Slovensku tento typ pohrebísk zatiaľ chýba.

Ku koncu 10. stor. sa na južnom Slovensku usadzovali ďalšie skupiny jednoduchého maďarského obyvateľstva, a to predovšetkým v redšie osídlených častiach Podunajskej nížiny. Vznikajú ďalšie pohrebiská, na ktorých sa zriedkavo vyskytujú aj hroby bojovníkov so zbraňami a jazdeckým výstrojom západoeurópskeho typu (najmä dvojstré meče, strmene s rovnými stúpadlami). Tieto militárii sa odlišujú od pôvodnej typickej východoeurópskej – stepnej – výzbroje starých Maďarov (šabľa, luk, strmene s prehnutými stúpadlami). Zmeny vo výzbroji súvisia už s uhorským štátotvorným procesom. Hroby príslušníkov družín, pravdepodobne v službách ústredného kniežaťa Gejzu, ktorý zlomil moc pomerne nezávislých staromaďarských kmeňových elít (Bakay 1967), sú prakticky najmladším archeologickým javom s výpoveďou aj o etnickej príslušnosti pochovaných.

V južných častiach Slovenska značná časť pôvodného slovenského obyvateľstva podľahla asimilácii, ktorá sa výrazne prejavila najmä od 11.–12. stor. No slovenské etnické ostrovy sa zachovali na južnom Slovensku počas celého stredoveku (Kniezsa 1938, súhrnná mapa).

Odišný bol vývoj v 10. stor. na územiach Slovenska severne od vyššie spomenutej zóny pod priamou staromaďarskou kontrolou, resp. i na celom východnom Slovensku. Tu pretrvávali aj menšie územné celky ovládané príslušníkmi slovanskej aristokracie. Vývoj v prvej polovici 10. stor. bol sčasti ovplyvnený vzťahmi k územiu Poľska a Sliezska. Vo vzťahu k Maďarom boli pravdepodobne viaceré formy kontaktov: od otvoreného vojenského nepriateľstva, cez platenie tribútu za mier až po príležitostné spojenectvo. Slovenské osídlenie tu priamo nadväzuje na 9. stor., postupuje však i do vyšších polôh. Materiálna kultúra sa vyvíja kontinuálne od 9. stor., je však zreteľná rustikalizácia (najmä u šperkov). Kontakty so staromaďarskou materiálnou kultúrou sú nepatrné, pásмо s výskytom výrobkov súvisiacich so starými Maďarmi sa končí prakticky na severnom rozhraní pohrebísk tzv. belobrdského typu (Rejholcová 1982). Na severnom a východnom Slovensku nachádzame stopy kultúrnych kontaktov s Poľskom, Pobaltím a Kyjevským Ruskom. Vo vývoji architektúry sa odzrkadľujú vplyvy západnej i východnej kresťanskej orientácie.

Proti načrtnutej rozdielnosti vývoja na juhu a na severe územia Slovenska v 10. stor. nestoja jednoznačne ani písomné pramene. Je tu napr. v odborných kruhoch zatiaľ zriedkavejšie frekventovaná informácia z roku 942 (Czeglédy 1979). Maďarskí bojovníci zajali Arabmi počas koristníckej výpravy do Andalúzie, uvádzajú v súvisе s územím odkiaľ prišli aj susednú (stále ešte existujúcu?) krajinu alebo mesto „Morabija“.

V súhrne možno povedať, že na pomerne veľkej časti územia Slovenska je kontinuita osídlenia v 9.–11. stor. Tu spočíva základ pre ďalšie otázky o možnom podiele slovenského etnika na niektorých prvkoch uhorského štátotvorného procesu. Ide napr. o problém pretrvávania mocenských centier, základov kresťanstva a asi aj niektorých prvkov cirkevnej organizácie, o pôvod a funkciu služobných osád, no napr. i o podiel tunajšej vedúcej vrstvy na strane panovníka pri potláčaní odporcov christianizácie a nových feudálnych poriadkov (Habovštiak 1966).

Po porážke pri Augsburgu v roku 955 sa zrejme začal posun teraz vlastne už včasno-uhorskej moci na sever. Nutne ho museli pozastaviť alebo aspoň spomaliť vojenské akcie z dvoch strán. Jedným je predpokladaná krátkodobá expanzia českého kniežaťa Boleslava II. (967–999) do západných častí Slovenska. Omnoho významnejším sa javí výboj poľského Boleslava Chrabrého okolo roku 1000, ktorý vraj – podľa poľských kroník z prvej polovice 12. stor. – dosiahol až tok Dunaja (Steinhübel 1999). Obe tieto expanzie, no najmä poľský prienik na územie Slovenska, sú významným faktorom pri porovnávaní si určitých modelov historického vývoja.

Ak by mal totiž poľský postup siahať skutočne až po Dunaj a pretrvať až do tzv. poľsko-

Obr. 3. Košice, časť Krásna. Rukoväť meča tauzovaná a plátovaná striebrom, meďou a bronzom. Kvalitná čepeľ s nápisom INGELRII vyrobená v porýnskych dielňach, honosná rukoväť bola na zbraň namontovaná asi na Pobaltí, odkiaľ bola importovaná na územie Slovenska. Druhá polovica 10. stor.

uhorského vyrovnania po roku 1018–19, bola by z južných častí Slovenska vytlačená nielen maďarská zložka, najmä jej vojenská časť, ale zrejme by nastala istá zmena i v tunajšom demografickom obraze osídlenia. Obraz, ktorý poskytujú výsledky archeologického bádania, o takejto zmene nesvedčí. Situácia na pohrebiskách tzv. belobrdského typu naznačuje, že vývoj tu nadväzuje na prvú polovicu 10. stor. Okolo polovice 10. stor. končia viaceré slovenské pohrebiská koreniace ešte vo veľkomoravskom období. Niektoré z nich však prechádzajú plynulo do tzv. belobrdských pohrebísk. V materiálnej kultúre postupuje zjedno-

covanie v rámci veľkej časti Stredodunajskej kotliny, avšak so zachovaním určitých regionálnych špecifik a s pomerne zreteľným ohraničením na severe. Táto hranica sa v podstate kryla so zónou prieniku staromaďarských populácií od prvej polovice 10. stor.

Podľa poznatkov archeológie sa zdá byť podloženou domnienka, že na južnom, resp. juhozápadnom Slovensku sa hranice územia kontrolovaného bezprostredne Maďarmi podstatnejšie nezmenili ani v druhej polovici 10. stor. Dočasné české územné zisky prichádzajú teda do úvahy severnejšie od tohto územia a to isté platí i o výboji Boleslava Chrabrého. Nepriamo by to podporovali aj možné náznaky posilnenia obrany severného pomedzia maďarského záboru na konci 10. a začiatku 11. stor. (už spomínané hroby včasnohorských bojovníkov s dvojstrými mečmi).

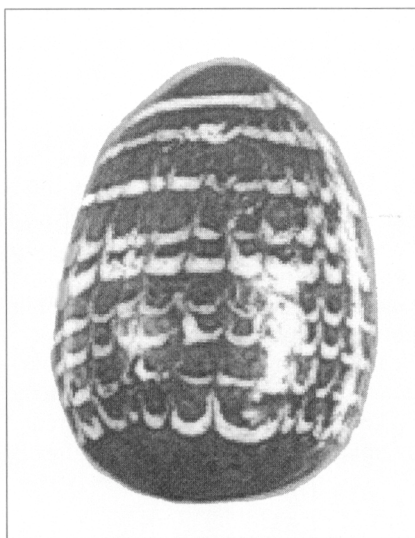
V tomto období sa formujú organizačné základy uhorského štátu. Medzi sídlami včasnohorských komitátov na území Slovenska sú aj bývalé veľkomoravské centrá, najmä Nitra a Bratislava. V 10. stor. mohli pretrvať niektoré staršie cirkevné inštitúcie (asi kláštor na Zobore). O možnej kontinuite niektorých článkov cirkevnej organizácie by mohlo svedčiť obnovenie nitrianskeho biskupstva začiatkom 12. stor.

Samotná Nitra bola už od druhej polovice 10. stor. sídlom významnej inštitúcie v preduhorskom a včasnohorskom nástupníckom systéme – vojvodstva (ducatu). O územnom rozsahu tohto útvaru máme náznaky v poľskej kronike z 13. stor. pri popise dávnejšieho, už spomenutého vojenského výboja Boleslava Chrabrého. Druhým informačným zdrojom je rozloha územia patriaceho pod právomoc ostrihomskeho arcibiskupstva. Cirkevná organizácia bola ponajviac v súlade s pôvodným svetským územným členením. Z obidvoch prameňov vyplýva, že územie nitrianskeho vojvodstva pokrývalo značnú časť územia dnešného Slovenska. Na východe ho však ohraničovalo už Slanské pohorie a na juhu pohoria Börzsöny, Cserhát, Mátra a Bukové hory. Na východe sa nachádzala druhá časť vojvodstva – zemepisne a svojím názvom výrazne odčlenené Biharsko.

Zárodky inštitúcie vojvodstva mohli vzniknúť už po roku 955, zreteľnejšie sa však jeho existencia rysuje najmä od poslednej štvrtiny 10. stor. Tá vetva arpádovskej dynastie, ktorej členovia boli na nitrianskom vojvodskom stolci, má reprezentanta najmä v osobe Vazula, známej obete sporov o nástupníctvo po Štefanovi I. Napriek tomu práve potomkovia Vazula sa ešte v prvej polovici 11. stor. stali nositeľmi kráľovskej koruny v hlavnej línii. Spomedzi vojvodov z vazulovskej vetvy si zaslúži pozornosť napr. Gejza (1063–1074, neskôr v roku 1074–1077 kráľ). V snahe zvýšiť prestíž svojho sídla v Nitre vyvinul veľkú aktivitu na zavedenie kultu a kanonizáciu dvoch domácich svätcov – Svorada-Andreja a Benedikta, v roku 1075 založil už ako kráľ známy kláštor v Hronskom Beňadiku. O význame nitrianskych vojvodov svedčí aj razba mincí s označením „dux“.

Legenda o Svoradovi a Benediktovi obsahuje zaujímavý detail – hovorí o pôvode Svorada z Poľska. Pretože ide o obdobie záboru Boleslava Chrabrého okolo roku 1000, pod názvom Poľsko sa môže sa môže uvažovať aj o severnom Slovensku. Najmä oblasť Liptova naznačuje zaujímavé súvislosti so Svoradom (porovnaj Kútnik 1969).

Postup uhorskej kráľovskej moci na sever sa mohol rozvinúť až po tzv. poľsko-uhorskom vyrovaní, teda po roku 1018. Tento postup sa uzavrel na hrebeňoch Karpát niekedy

Obr. 4. Nitra-Dražovce. Hlinený vajcovitý prívesok – písanka. Import zo severu. 11. stor.

na konci 11. stor. Severnejšie časti územia Slovenska delilo vtedy od zániku Veľkej Moravy skoro 200 rokov. Pôvodné staršie kultúrne prvky sa menili v dôsledku prirodzeného vnútorného vývoja, no aj vonkajších vplyvov. Niektoré preduhorské sídla stali sa centrami nových komitátov (napr. Trenčiansky hrad, Spišský hrad, Zemplín, Zvolen-Priekopa a neskôr Pustý hrad).

Okolo roku 1250 počet obyvateľov Slovenska možno odhadnúť na 240–250 000 (Ruttikay, A. 1985), teda v porovnaní s veľkomoravským obdobím ide o dvojnásobok populácie. Ďalšie zdvojnásobenie obyvateľstva sa dosiahlo asi v druhej polovici 15. stor. Ukazuje sa, že hranica s kompaktným slovenským a prevládajúcim maďarským osídlením sa podstatnejšie nemenila. Menšie skupiny maďarského pôvodu na severe pred 13. stor. mali osobitné vojenské poslanie (napr. spišskí kopijníci, alebo osada Uhorská Ves na Liptove) a zrejme pomerne rýchle splynuli so slovenským prostredím. Zreteľné vojenské funkcie mali aj ďalšie cudzie etnické skupiny. Už po roku 955 sú to Pečenehovia – ich predstaviteľa Tonuzubu dokonca pramene označujú za príbuzného nitrianskeho vojvodu Vazula (Szegfű 1994, 679). Aj keď splynuli s uhorským prostredím, miestne názvy naznačujú ich bývalé sídliská aj na území Slovenska. Napr. na Považí v blízkosti Piešťan sa pri metácii Veľkých Kostolian roku

Obr. 5. Ducové, okr. Piešťany. Hrob 479 (začiatok 12. stor.). Rana na lebke spôsobená asi šablou (detail).

1216 spomína „villa Bissenorum“ (Šmilauer 1932, s. 20), t. j. dnešné Pečeňady. Pečenehovia predstavovali v rámci uhorskej vojenskej sily súčasť tzv. ľahkej jazdy vyzbrojenej lukmi a šablami. Aj keď používaniu šabiel v 11.–12. stor. v strednej Európe sa nepripisuje väčší význam, stretli sme sa s jej stopami na kostrovom materiálu z pohrebiska v Ducovom. Dospelý muž v hrobe 479 v ruke s mincou uhorského kráľa Kolomana (1095–1116) utrpel smrteľné zranenie – mal odtatý kus lebečnej kosti o veľkosti ca 7×5 cm. Takúto ranu zo sečných zbraní možno zasadiť len šablou.

Inou etnickou skupinou s vojenskými funkciami boli východní Slovania – Rusi. Najznámejšou lokalitou sú Rusovce, kde ruskí bojovníci strážili podunajské pásmo proti útoku zo západu a údajne tam postavili aj hrad (Kristó–Szöke 1994). Ich skorý príchod do Uhorska mohol byť podmienený dynastickými zväzkami príslušníkov arpádovského rodu v 11. stor. s Kyjevským Ruskom – ruské princezné sprevádzala do Uhorska aj vojenská družina. Počas dynastických sporov v 11. stor. ohrozovaní členovia panovníckeho rodu často hľadali záchranu, ale i pomoc v ruskom prostredí, resp. najmä v Haliči.

Kontakty na slovanský sever a východ sa v archeologickom materiále prezentujú okrem výzbroje a šperkov aj charakteristickými krížikmi (Trebišov) a v ostatnom čase aj prvým nálezom hlineného glazurovaného vajcovitého prívesku, tzv. „pisanky“ (Nitra-Dražovce).

Pred 13. stor. je treba rátať ešte s dvomi etnicko-kultúrnymi skupinami, ktoré súvisia s predlokačnými vývojovými fázami miest a s obchodom. Sú to židovské a moslimské skupiny zapodievané sa financiami a obchodom centier. Tieto skupiny boli už koncom 11. stor. veľmi silné v Nitre. Proti židovským obyvateľom Nitry bol už roku 1096 pod vedením akéhosi Folkmara zameraný jeden z pokleslých prúdov prvej krížovej výpravy. Roku 1113 sa spomína „mons Iudeorum“ a v tom istom čase sa v Nitre spomínajú aj moslimskí Kalízi, ktorí spravovali aj kráľovské financie. Archeologicky by mohol s uvedenými populáciami v Nitre súvisieť nový, veľmi zaujímavý nález. Na ploche stredovekého cintorína pri kostole sv. Michala v Dražovciach sa našiel kameň: arabský nápis je vyhotovený v kufskom štýle.

Druhú skupinu v rodiaciach sa mestách predstavujú Valóni (Szabics 1994). Sú to prisťahovalci najmä z Francúzska. Prvá vlna prišla do Uhorska už začiatkom 12. stor. a miestami až do 16. stor. používali vlastnú starofrancúzštinu. V odbornej literatúre sa s nimi na území Slovenska spájajú napr. názvy obcí typu Vlacha, Vlašky. Sú však indície, že aj „hostia“ spomínaní v privilégii Nitry roku 1248 by mohli byť Valóni, ktorí tu už dávnejšie sídlili. Zodpovedá tomu aj jedna z dôležitých sfér v činnosti Valónov v prípade dobrých podmienok – vinohradníctvo. Archeologické doklady, špecifikácia valónskej prítomnosti síce zatiaľ chýbajú, treba však spomenúť doteraz najstarší nález figúry Meluzíny na pliešku z čelenky na výskume prikostolného cintorína v Nitre-Dražovciach. Pochádza síce až z polovice 14. stor., je však dokladom transmisie motívu starofrancúzskeho príbehu do strednej Európy v období, keď ešte nebola spísaná jeho literárna podoba.

V 13.–16. stor. nasledoval prísun ďalších etnických skupín na územie Slovenska. Sú to menšie skupiny Kumánov už po roku 1220 opäť v pozícii strážnych jazdeckých oddielov. Dávna infiltrácia nemeckého živlu na západné Slovensko sa v 13. stor. mení na veľkú kolonizačnú vlnu, v rámci ktorej len na Spiši vzniklo 64 nemeckých miest a obcí. Nemecké

Obr. 6. Trebišov. Bronzový závesný krížik z okruhu pravoslávneho kresťanstva. 12. stor.

osídlenie sa posilňovalo aj neskôr príchodom nových populácií. Permanently, ale aj v dôsledku zlomových historických situácií usadzovali sa na Slovensku aj jazykovo blízki slovanskí obyvatelia – Česi, Moravia, Slezania a v 16. stor. Chorváti. Nesporne však najväčší demografický nárast a obsadenie dosiaľ neosídlených území znamenala valašská kolonizácia v ktorej mal rozhodujúci podiel východoslovanský element.

Od 13. stor. z hľadiska sledovania etnických vzťahov sa terajšie možnosti výpovede archeológie minimalizujú. Pri genéze stredovekých Slovákov je rozhodujúcim prvkom kontinuita osídlenia z preduhorských čias a neskôr jeho spôsobilosť asimilovať aj ďalšie menšie etnické skupiny, ktoré sa v rozličných obdobiach usadzovali v slovenskom prostredí.

Literatúra

- BAKAY, K., 1967: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstlichen Heere. In: Acta Archaeol. Acad. Sci. Hung. 19. Budapest, s. 105–173.
- BIALEKOVÁ, D., 1980: Návrh chronológie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku. Slovenské obdobie. Sloven. Archeol. 28, s. 213–228.
- BLASKOVICS, J., 1993: Az újvári éjélet török adóösszeírásai. Bratislava.
- BUCKO, V., 1939: Reformné hnutie v arcibiskupstve ostríhomskom do roku 1564. Bratislava.
- CDES 1987: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 2 (ed. R. Marsina). Bratislava.
- CZEGLÉDY, K., 1979: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. In: Magyar nyelv. Budapest, s. 273–282.
- ČAPLOVIČ, D., 1998a: Výsledky archeologického výskumu a dielo Daniela Rapanta. In: Historik Daniel Rapant – život a dielo 1897–1988–1997 (ed. R. Marsina). Martin, s. 48–64.
- ČAPLOVIČ, D., 1998b: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava.
- DEKAN, J., 1972: Veľká Morava a problematika staromoravskej národnosti. Histor. Čas. 20. Bratislava, s. 173–185.
- ÉRY, K., 1994: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Honfoglalás és régészet. Budapest, s. 217–224.
- HABOVŠTIK, A., 1966: K otázke datovania hradiska v Bíni, Sloven. Archeol. 14, s. 439–486.
- HABOVŠTIK, A., 1975: Hradisko z 9.–10. storočia v Timačoch, Sloven. Archeol. 23, s. 97–118.
- HRUBEC, I., 1980: Návrh chronológie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku. Poveľkomoravské obdobie a stredovek. Sloven. Archeol. 28, s. 229–238.
- JAKAB, J., 1989: The anthropological Anlysis of the Differences among the Early Medieval Sets of the Territory of Slovakia on the Basis of Non-metrical Skeletal Traits. Sloven Archeol. 37, s. 105–150.
- KRISTÓ, Gy.–SZŐKE, B. M., 1994: Oroszvár. In: In: Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század). Budapest, s. 510.
- KUČERA, M., 1974: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava.
- KÚTNIK, J., 1969: O pôvode pustovníka Svorada (K počiatkom kultúrnych dejín Liptova). In: Nové obzory 11. Prešov, s. 5–122.
- LUKAČKA, J., 1982: Západné Trbečské podhorie do roku 1526. In: Historické štúdie 26. Bratislava, s. 131–161.
- MARSINA, R., 1961: O počte a hustote obyvateľstva v Uhorsku do začiatku 14. storočia. Hist. čas. 9, s. 617–632.
- MARSINA, R., 1984: O osídlení Slovenska od 11. do pol. 13. stor. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Bratislava, s. 39–60.
- MARSINA, R.–KUŠÍK, M., 1959: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I–II (16. a 17. storočie). Bratislava 1959.
- MÜLLER, R., 1994: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás-szigetről. In: Honfoglalás és régészet. Budapest, s. 91–98.
- PRAMENE K DEJINÁM OSÍDLIENIA SLOVENSKA 1989: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia I. (red. D. Bialeková). Bratislava – hlavné mesto SR a Západoslovenský kraj, zv. 1, 2, Nitra.
- PRAMENE K DEJINÁM OSÍDLIENIA SLOVENSKA 1992: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia II. (red. D. Bialeková). Stredoslovenský kraj. Nitra.
- RAPANT, D., 1934: Starý Liptov. Bratislava.
- RATKOŠ, P., 1965: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín. Zborník materiálov. Bratislava, s.141–178.
- REJHOLCOVÁ, M., 1982: K problematike severnej hranice výskytu tzv. belobrdských pohrebísk. Sloven. Archeol. 30, s.199–209.
- ROKAY, P.–TAKÁCS, M., 1994: Szlavónia. In: Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század). Budapest, s. 650–652.

- RUTTKAY, A., 1981: The Post-Great Moravian Period and the Middle Ages. In: Archaeological Research in Slovakia (Xth Congress UISPP, Mexiko), Nitra.
- RUTTKAY, A., 1985: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.–13. storočí z hľadiska archeologického bádania. In: Veľká Morava a počátky čs. štátnosti. Praha–Bratislava, s. 141–185.
- RUTTKAY, A., 1989: Prvky gotickej módy v odeva z období dedinského obyvateľstva na území Slovenska. In: Archaeol. Historica 14. Brno–Čelákovice, s. 355–378.
- SEDLÁK, V., 1997: Die mitteleuropäische Gesellschaft in der Ankunftszeit der Magyaren. In: Central Europe in 8th–10th Centuries (ed. D. Čaplovič–J. Doruľa). Bratislava, s. 196–199.
- STEINHÜBEL, J., 1999: Vznik Uhorska a Nitrianske kniežatstvo. Hist. Čas. 47. Bratislava, s. 569–614.
- SZABICS, I., 1994: Vallonok. In: Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század). Budapest, s. 709–710.
- SZABÓ, K., 1938: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest.
- SZEGFÜ: Tonuzoba. In: Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század). Budapest, s. 679.
- ŠALKOVSKÝ, P., 1988: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku. Sloven. Archeol. 31, s. 379–414.
- ŠMILAUER, V., 1932: Vodopis starého Slovenska. Praha–Bratislava 1932.
- TOČÍK, A., 1968: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava.
- TÓTH, I. H., 1994: Tótok. In: Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század). Budapest, s. 681–682.
- VARSÍK, B., 1965: K otázke staromaďarských zásahov na východnom Slovensku. In: O počiatkoch slovenských dejín. Zborník materiálov. Bratislava, s. 179–189.
- VÁŇA, Z., 1954: Maďari a Slované ve světle archeologických nálezů X.–XII. století. Sloven. Archeol. 2, s. 51–104.
- VYVÝJALOVÁ, M., 1985: Bitka pri Bratislave roku 907 (Príspevok ku kritickému prehodnoteniu prameňov). In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. Slov. Akad. Vied 21. Nitra, s. 221–247.

Zusammenfassung

Bemerkungen zu den ethnischen und kulturellen Beziehungen in der Slowakei vor dem 13. Jahrhundert

Der Zeitabschnitt des 10. und 11. Jh. ist eine wenig bekannte Etappe in der Geschichte der Slowakei, die namentlich in wirtschaftlicher Hinsicht zu wichtigen Teilen des mittelalterlichen Ungarns gehörte. Der Autor charakterisiert die interethnischen Beziehungen nach dem Zusammenbruch Großmährens, vor allem zwischen der autochthonen slowakischen und der neuen magyarschen Bevölkerung. Er lehnt die These über genozide Prozesse im 10. Jh. ab. Er demonstriert zwar die Verschiedenartigkeit der Beziehungen, aber auch die Kontinuität der ursprünglichen Bevölkerung auf dem Großteil des Gebietes der Slowakei. Er führt eine Reihe der hiesigen wirtschaftlichen und kulturellen Elemente an, die sich pragmatisch in die Struktur des ungarischen Staates eingegliedert haben.

Nach dem Zerfall Großmährens entstand im Gebiet der Slowakei eine Entwicklung rahmenhaft in zwei Gebietseinheiten. Die Südtile des Gebietes gelangten unter die unmittelbare altmagyarsche militärische Kontrolle. Die großmährische Organisationsstruktur ging hier unter, Relikte (kleinere Gebietseinheiten) gelangten unter die altmagyarsche Vorherrschaft bereits in der ersten Hälfte des 10. Jh. Die Entwicklung nördlich von dieser Zone, bzw. auch in der Ostslowakei war abweichend. Es überdauerten hier kleinere Gebietseinheiten, die von Angehörigen der slawischen Aristokratie beherrscht wurden. In der ersten Hälfte des 10. Jh. war die Situation von Beziehungen zum Gebiet Polens und Schlesiens beeinflusst. In der Beziehung zu den Magyaren bestanden etwa mehrere Formen von Kontakten: offene Feindschaft, Tributzahlungen zur Erhaltung des Friedens, gelegentlich Bündnisse. Der Fortlauf der ungarischen militärischen und politischen Macht setzte sich hier vollauf erst seit der zweiten Hälfte des 11. Jh. durch. Der Autor widmet die Aufmerksamkeit dem Nitraer Grenzerzogtum dahingehend, dass sich hier die Bedeutung Nitras und wahrscheinlich auch die Tradition des hiesigen Sitzes des ehemaligen Fürstentums widerspiegelt. Vom Gesichtspunkt der Genese der mittelalterlichen Slowaken bildet ein ausschlaggebendes Element die Besiedlungskontinuität aus vorungarischer Zeit und später ihre Fähigkeit, auch zahlreiche kleinere ethnische Gruppen – welche sind im Beitrag kurz charakterisiert – zu assimilieren, die sich hier in verschiedenen Epochen niedergelassen hatten.

Abbildungen:

1. Ducové, Bez. Piešťany. Silberne Ohrgehänge aus der Ausklangzeit der grossmährischen Kultur, um die Hälfte des 10. Jhs.
2. Zemplín, Bez. Trebišov. Silberne vergoldete Schale mit einer abstrakten Ornamentalverzierung aus einem altmagyarschen Vorstehersgrab. Ein rühmenswertes Beispiel des sog. Levedstýls im Kunsthandwerk. Um 900.
3. Košice, Krásna. Der Schwertshandgriff, der mit Silber, Kupfer und Bronze tausiert ist. Auf der Klinge befindet sich Inschrift INGERLII und sehr wahrscheinlich wurde sie in den Rheinlandswerken erzeugt.

- Der hochgeschätzte Handgriff stammt wahrscheinlich aus Elbländern, woher er in die Slowakei importiert wurde. 2. Hälfte des 10. Jhs.
4. Nitra-Dražovce. Eiförmiger Tonanhang, sog. „písanka“: Import vom Norden. 11. Jh.
 5. Ducové, Bez. Piešťany. Grab Nr. 479 (Anfang des 12. Jhs.). Der Schädel wurde durch einen Säbel beschädigt (Detail).
 6. Trebišov. Ein bronzenes Anhangskreuz aus dem Kreis des orthodoxen Christentums. 12. Jh.